

УДК 316.3

Боднар К. А.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та філософії освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

ФЕНОМЕН СВОБОДИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Поліаспектний діапазон свободи споконвіку був об'єктом прискіпливої уваги суспільної свідомості різного теоретико-аргументаційного рівня. Однак систематизація і концептуалізація свободи як атрибута демократичного суспільства навіть у наш час залишається актуальним дослідницьким завданням, котре містить чимало інтерпретаційних труднощів і світоглядно-аксіологічних колізій.

Ключові слова: свобода, індивідуальне буття, суспільна дійсність, правова держава, демократія, громадянське суспільство.

Ключовим питання філософського осмислення завжди була міра реалізації свободи людини в демократичному суспільстві. У філософському сенсі свобода постає у дещо амбівалентному вигляді: з одного боку, вона — феномен психологічного гатунку, з іншого, — суспільне явище. В останньому випадку свобода виявляє себе в поведінці людини і отримує певну оцінку з боку інших суб'єктів соціальної взаємодії. Тому у філософському розумінні вона постає в двох основних смислах: як внутрішня свобода і як свобода зовнішня.

Як зазначає О. Черненко, «серед багатьох інших суспільних характеристик природи людини свобода посідає ключову позицію. Будучи спроможністю і можливістю людини діяти відповідно до своїх потреб, інтересів і цілей, вона, за справедливим зауваженням Сартра, є навіть не властивістю, а субстанцією людини. Все це говорить на користь того, що вона має фундаментальне значення у визначенні людини як мислячого і самостійно діючого суб'єкта, котрий володіє можливістю вибору відповідно до своєї волі. Визначення права засобом свободи відкриває оптимальний шлях для його пізнання. Як свобода для людини складає субстанцію, так і для права вона є його субстанцією і загальною основою» [5, с. 46–47].

Свободу слід розуміти не лише як специфічно людське, а й як соціальне явище. Філософський парадокс свободи полягає в тому, що вона

може бути усвідомлена людиною тільки в системі соціальних зв'язків: «Свобода набуває ознак цінності лише у відносинах між людьми: для Робінзона Крузо, який сидить на безлюдному острові, вона позбавлена будь-якого сенсу. На своєму острові Робінзон Крузо відчуває «утиски», його влада обмежена колом існуючих альтернатив. Однак у тому сенсі, в якому вона розглядається нами, проблема свободи перед ним не стоїть. Так само стосовно суспільства принцип свободи нічого не говорить про те, як саме індивід повинен користуватися наданою йому свободою. По-справжньому важливі етичні проблеми — це ті, що постають перед індивідом у вільному суспільстві: що робити зі своєю свободою?» [4, с. 13].

Свобода — це наявність можливості вибору варіантів і реалізації певної події. Відсутність такого вибору і реалізації вибору рівнозначна відсутності свободи — тобто несвободі. Свобода є одним з видів вияву випадковості, спрямованим свободою волі (спрямованістю волі, усвідомленою свободою) або стохастичним законом (непередбачуваність результатів події, неусвідомленою свободою). В цьому сенсі поняття «свобода» є протилежністю поняття «необхідність». Свобода — це також ефективний засіб для досягнення мети і сенсу життя людини.

Історично першими в переліку громадянських прав і свобод стали свобода совісті та свобода слова. Приблизно до тих же часів відноситься утвердження свободи власності як захисту від довільних конфіскацій з боку держави. Наприкінці XVIII століття можливість участі громадян в управлінні державою була проголошена фундаментальними політичним правом і набула статусу права вибору форми правління.

Уявлення про людську свободу, гідність, особисту незалежність та суспільну справедливість, з яких розвинулась концепція прав людини, існували впродовж усієї історії людства. Принаймні, на симптоми подібних міркувань можна натрапити практично у всіх великих релігійно-етичних ученнях стародавнього світу. Європейська культура успадкувала дискурс про свободу з часів грецької античності. Представники різних світоглядних шкіл (софісти, стоїки та кініки) не просто проголошували ті чи інші суспільні норми і цінності, а намагалися обґрунтувати або спростувати їх за допомогою аргументів логіки, інтерпретації, почуттів, спираючись на різноманітні релігійні та інші уявлення. Саме в античних полісах Греції вперше були вжиті понятійні конструкти «політична свобода», «громадянські права», та «рівність людей». У VI—IV століттях до н. е. філософи почали осмислювати

протиріччя, з якими має справу суспільство, котре прагне до самоусвідомлення і вдосконалення.

У наш час слова «я маю право...» звучать доволі звично, але, як це не дивно, в устах грека античної епохи вони взагалі не звучали, оскільки в ті часи люди не мали уявлення про володіння правами, до прав не відносились як до власності. Однією з найгостріших дискурсів античності була суперечка між тими, хто відстоює пріоритет інтересів колективу (полісу, держави в цілому) над правами окремого індивіда, а також прихильниками популярної в ойкумені афінської демократії точки зору на суспільних лад як на інструмент для досягнення щастя, добробуту і безпеки його громадян.

З одного боку, серед захисників індивідуальної громадянської свободи виокремлюють лідера демократів Перікла, історики Фукідида, драматургів Евріпіда, Есхіла та Софокла. З іншого боку, їм протистояли Платон і частково Аристотель, які в своїх працях настільки послідовно і категорично відстоювали цінність суспільної нерівності і пріоритети «суспільного блага» над особистими інтересами членів суспільства, що деякі сучасні дослідники витлумачують їх як «батьків тоталітарних ідеологій».

Саме в античній Елладі було вперше порушене питання про походження суспільних цінностей взагалі й свободи та права зокрема. В ті часи філософи вже усвідомили, що між прагненням до особистої свободи та суспільної доцільністю може існувати протиріччя, яке різні філософські школи розв'язували по-своєму. Приміром, послідовники Платона вимагали цілковитого підкорення особистості інтересам суспільства. Натомість послідовники школи кініків, навпаки, заперечували будь-яку цінність суспільного життя в порівнянні з життям вільного людського духу. Ще один напрямок філософської думки намагався примирити обидва підходи, звівши їх до спільної основи — справедливості, спільного блага і тощо.

Якщо у Сократа і Платона йшлося насамперед про свободу в порівнянні з алгоритмом дії долі, згодом про свободу від політичної деспотії (у Аристотеля та Епікура), то в епоху Середньовіччя виникла контраверсія між свободою людини та насаджувану релігією ідеєю всемогутності Бога. Починаючи з епохи Відродження під свободою розуміли безперешкодний і всебічний розвиток людської особистості. З часів Просвітництва концептуалізується поняття свободи, запозичене у лібералізмі і філософії природного права (Т. Гоббс, Г. Гроцій), котре визнає панування всемогутньої природної причинності і закономірності. Б.

Спіноза вперше визначив свободу через формулу «усвідомлена необхідність». Між іншим, розуміння свободи у такому сенсі часто виправдовує факт існування необхідності як відсутності вибору, а це суперечить самій сутності свободи. У німецькій філософії, починаючи з М. Екхарта і аж до Г. Лейбніца, І. Канта, Ф. Шіллера, А. Шопенгауера та Ф. Ніцше акцентується увага на питанні свободи як морально-творчій відповідності сутності явища та його становлення (актуалізації потенціалу).

Концепція індивідуальної свободи як духовної і соціальної цінності впродовж двох з половиною тисячоліть була предметом інтенсивних дискусій серед філософів та правознавців. Ренесанс, Реформація та Контрреформація, абсолютистські монархії пізнього середньовіччя з їхніми претензіями на божественні першовитоки державної влади актуалізували в свідомості європейців проблему особистої свободи і суспільної справедливості. Лише у XVIII столітті, котре отримало статус епохи Просвітництва, було сформульовано зовні просте розв'язання цієї проблеми: думка про природний закон, концептуалізована ще філософами античної Греції і підхоплена християнськими богословами від Блаженного Августина до Фоми Аквінського, оформилася у доволі струнку теорію природного права.

Ф. Шатобріан стверджував: натовп цінує не свободу, а рівність і диктатуру, бо ті позбавляють маленьку двоногу істоту на ім'я «людина» нестерпних атрибутивних ознак—совісті та відповідальності. Симптоматично, що сучасні уявлення про демократичний режим передбачають рівність усіх громадян перед законом. Однак жодна держава не в змозі забезпечити абсолютної громадянської рівності, тому формується своєрідний «список винятків». Чим ширша сфера державного регулювання соціального простору, тим значніші роль і функціональні можливості нерівності у формуванні соціальної диференціації. Природним обмеженням свободи індивіда є свободи і права інших людей. Таким чином, свобода кожного закінчується там, де порушується свобода іншого.

Овідій зауважив парадоксальну особливість: найбільше розмов про свободу точиться у рабських суспільствах. І це при тому, що, як помітив Н. Гартман, «ні поодинці, ні в натовпі люди достеменно не знають, чого вони прагнуть досягти своїми бажаннями і намірами. Однак усе велике в історії відбувається там і тоді, де і коли воно входить у свідомість і стає метою вільної самопожертви особистості. Тому вкрай важливо, щоб натовпу час від часу нагадували, чого він «насправді хоче». Це — основне завдання видатних історичних постатей. Індивід виростає до історичної

величини лише тоді, коли підноситься до усвідомлення загального духу. З цих міркувань ілюзорною є будь-яка насильницька оптимізація світу, кожен заклик до того, «як має бути», всі неорганічні перевороти і спроектовані в майбутнє ідеології. З точки зору історії реальне значення має лише внутрішньо необхідна динаміка об'єктивного духу [1, с. 615]».

Б. Шоу належить світоглядна сентенція: «Свобода — це відповідальність. Тому більшість людей бояться її [8, с. 229]». Загалом же дихотомія свобода/відповідальність формує і визначає конститутивні (constitutive), засадничі фактори функціонування не лише державності, а й соціальності загалом. Основоположник ліберальної ідеології Дж. Локк зазначав, що свобода може існувати лише в межах закону. Це пояснює необхідність обмеження простору свободи особистості заради посилення її гарантій.

Як зазначав А. Фергюсон, смисл поняття свободи не має на увазі звільнення від усіх обмежень — передовсім він передбачає можливість більш дієвого застосування справедливих обмежень до всіх членів вільного суспільства, незалежно від того, чи йдеться про мирового суддю або ж простого підданого. Намагання екстраполювати принцип індивідуальної свободи на колективну сферу започаткували теорію суспільного договору, яка виявилася ідейним фундаментом сучасної концепції правової держави.

Свобода — це не те, чим людина володіє, а те, чим вона є. Міра свободи залежить від міри її буттєвої якості індивіда. О. Герцен слушно зауважив: людину неможливо звільнити більше, ніж вона звільнилася внутрішньо. За аналогією — кожне суспільство заслуговує на ту свободу, якою воно користується. Вихід з рабства завжди пролягає через пустелю. А пустеля — не найкраще місце для оптимізму і натхнення: одні наплягають на поверненні у зворотний бік, інші розгубилися й опустили руки, а ще хтось починає шукати винних... Оптимальний вибір полягає в тому, щоб узяти в союзники стоїцизм Сенеки, який у такому випадку порекомендував би, по-перше, зробити необхідні висновки з минулого, по-друге, зціпити зуби і невпинно рухатися вперед, до обраного ідеалу. І робити це треба настільки швидко, наскільки дозволяють індивідуальні та суспільні ресурси.

Найбільш послідовним захисником ідеї свободи в наш час вважається ідеологія лібертаризму, яка відстоює тотальну відданість концепції індивідуальних прав. Згідно з «принципом прав» Дж. Хосперса, права людини включають класичну локківську тріаду — життя, свободу, власність. Їх внутрішня субординація доволі проста: «Право власності є абсолютно базисним. За його відсутності виявляються неможливими

інші права. Воно—стратегічний резерв і гарантія того, що зароблене тобою буде твоїм [6, с. 61]».

Лібтаризм витлумачує свободу як відсутність примусу з боку інших людей. Дж. Хосперс, зокрема, зазначає: «Політична філософія, котра маніфестує себе лібтаризмом, є доктриною, згідно з якою, по-перше, кожна людина—господар свого життя, по-друге, ніхто не має права розпоряджатися життям іншого. Індивід може чинити відповідно до свого вибору, якщо це не порушує свободи іншої людської істоти чинити згідно з її вибором [7, с. 3]».

Якщо право визначає, то держава визнає за людиною певну міру свободи, сферу вільного виявлення індивідом своєї волі. При цьому держава не може втручатися в дану сферу. Іншими словами, право окреслює ті рамки, в межах яких індивід має свободу вибору своєї поведінки, яка найбільш відповідає його особистим інтересам. Людина володіє низкою суб'єктивних невідчужуваних прав, які притаманні їй від народження. За висловом М. Козюбри, вони «пов'язані із самим фактом її існування, відносяться до основних властивостей, іманентних людині, без яких та не може бути членом «суспільного союзу». Інакше кажучи, якщо людина не має прав, то цим ставиться під сумнів природа людської істоти [2, с. 18]». Слід відзначити, що держава не наділяє людину цими правами, не дарує їх людині, а лише визнає факт їхньої наявності у людини, зобов'язується їх забезпечувати шляхом законодавчого закріплення, гарантування від зазіхання на них з боку будь-кого.

Ні за яких обставин держава не може позбавити людину природних прав. Можна лише тимчасово їх обмежити в суспільних інтересах на законних підставах та в судовому порядку з дотриманням встановленої законом процедури обмеження. Винятки складають абсолютні права людини, які взагалі не підлягають обмеженню (наприклад, право на повагу особистої честі та гідності). Отже, права людини мають наддержавний характер, пов'язуються з існуванням людини та апіорною цінністю людського існування. На відміну від них, права громадянина—це продукт державного визнання меж свободи людини в політичній, соціально-культурній, економічній та інших сферах. Наявність цих прав у людини зумовлюються фактом вступу людини до політичного організму—держави; ширина законодавчого закріплення таких прав, повнота їх державного гарантування залежить насамперед від політичного режиму.

Ще у Стародавній Греції та Римі за громадянами визнавалася певна сфера вільної поведінки, яка обумовлювалася природою людини та вста-

новлювалася законами полісу. Найгучніше про право права та свободи людини та громадянина заявили прихильники буржуазно-ліберальних ідей, що зародились в Європі у XVII–XVIII століттях.

Створена, таким чином, держава мала визнати природну свободу людини та забезпечити її вільну реалізацію, яка не суперечила б свободі інших. Дж. Локк, зокрема, зазначав: «Свобода людей, які знаходяться під владою уряду, полягає в тому, щоб мати постійне правило для життя, загальне для кожного в суспільстві та встановлене законодавчою владою, створеною у ньому [3, с. 54]». Роль держави, таким чином, зводилася лише до законодавчого закріплення та охорони прав людини; держава уподібнювалася «нічному сторожу». Сама ж державна влада зумовлювалася природними правами і свободами людини.

Список використаних джерел:

1. Гартман Н. Проблема духовного бытия. Исследования к обоснованию философии истории и наук о духе / Н. Гартман // Культурология. XX век: Антология. — М.: Юрист, 1995. — 703 с.
2. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. І. Козюбра // Українське право. — К., 2006. — №1. — С. 15–23.
3. Локк Дж. Избранные философские произведения / Джон Локк. — В 3-х т. — М.: Наука, 1960. — Т. 2. — 432 с.
4. Фридман М. Взаимосвязь между экономической и политической свободами / М. Фридман и Хайек о свободе. — Минск, 1990. — 168 с.
5. Черненко А. К. Философия права / А. К. Черненко. — 2-е изд. — Новосибирск, 1998. — С. 46–47.
6. Hospers J. What Libertarianism Is? / J. Hospers // The Libertarian Alternative. — N.-Y., 1972. — P.3.
7. Hospers J. A Political Philosophy for Tomorrow / J. Hospers. — Los Angeles, 1971. — P.61.
8. Shaw B. Man and Superman: Maxims for Revolutionaries / B. Shaw. — London, 1903. — P.229.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015 р.

Боднар К. А. Феномен свободы в демократическом обществе

Полиаспектный диапазон свободы испокон веков был объектом придирчивого внимания общественного сознания различного теоретико-аргументационного уровня. Однако систематизация и концептуализация свободы как атрибута демократического общества даже в наше время остается актуальной исследовательской задачей, которая содержит много интерпретационных трудностей и мировоззренческо-аксиологических коллизий.

Ключевые слова: свобода, индивидуальное бытие, общественная действительность, правовое государство, демократия, гражданское общество.

Bodnar K. A. Phenomenon of Freedom is in democratic society

Polyaspect range of freedom have always been a subject of rigorous attention of the social consciousness on various theoretical levels. However, systematization and conceptualization of freedom as an attribute is in democratic society our time remains a relevant research goal, which contains many of the interpretational difficulties and ideological-axiological conflicts.

Keywords: freedom, individual life, social reality, legal state, democracy, civil society.